

Zittende honden in de kaarsenkroon?

Aartje Bos-Oskam

In de Zutphense Sint-Walburgiskerk hangt een gotische kroonluchter. De rand daarvan bevat twee twaalfhoekige friezen boven elkaar. De onderste is verguld; hier zijn namen te lezen. In de bovenste, die ooit vrolijk gekleurd was, spelen zich allerlei jachtscènes af. Daarbij zijn veel actieve honden te zien. In de kunstgeschiedenis zijn legio verwante voorstellingen te vinden. De dieren zijn zo natuurgetrouw weergegeven dat iedereen direct herkent waar ze mee bezig zijn. Maar waarom zijn in de kroon tussen die jagende honden ook enkele raadselachtige zittende dieren te zien? In verwante jachtvoorstellingen zijn ze nooit van de partij. Wat is hun functie in de kaarsenkroon?

Vijf zittende dieren

De zittende dieren zien er vreemd uit, omdat ze op hun kop een takkenversiering hebben die doet denken aan een gewei. De eerste vier dieren (Fig. 1–4) hebben een takje met drie blaadjes in de bek. De voorpoten hebben ze op een verhoging, waaraan vaak een takje zit. Het dier in figuur 4 is niet meer compleet; die is door roest aangevreten. Hij was oorspronkelijk gelijk aan die in figuur 3.

De dieren jagen niet. De eerste twee (Fig. 1 en 2) zijn onderaan de kroonrand te vinden, in de vergulde namenfries met de namen van Jezus, Maria en de apostelen. Ze zijn daar de

enige dieren. Onderling verschillen ze iets. Er komt een bloempje bij of een takje, er lijkt iets te groeien.

De andere drie zijn te vinden in de fries met jachtvoorstellingen. De dieren lijken daar uit

Fig. 1: Eerste hond. In namenfries bij BARTHOLOMEUS (foto: Jan Frings)

Fig. 2: Tweede hond. In namenfries bij THOMAS (foto: Jan Frings)

Fig. 3: Derde hond, met valkenier en hoornblazer boven JHESUS (foto: Jan Frings)

Fig. 4: Vierde hond, met nu verdwenen wildeman en valkenier, boven s'SIMON (foto: auteur)

Fig. 5: Vijfde hond, achter dansgroep (foto: Jan Frings)

Fig. 1.

Fig. 2.

Fig. 3.

Fig. 4.

Fig. 5.

te zijn op een ontmoeting met mensen. Figuur 3 toont hoe een valkenier en hoornblazer op het beestje komen toelopen, in figuur 4 gingen – tot 1942 – een wildeman en een valkenier er naar toe en die in figuur 5 raakt de hand van iemand die meedoet aan een reidans. De dieren zijn dus niet simpele vulfiguren. Ze horen bij het beeldverhaal.

De plaatsen

De dieren zijn afgebeeld op de rand van de kaarsenkroon. Die rand staat symbool voor de stadsmuur van het Hemelse Jeruzalem¹ met de namen op de onderste fries als fundament. De twee vergulde dieren horen daarbij (Fig. 1 en 2). Dat betekent dat ze betrouwbare getuigen en boodschappers van het heil zijn.

Aan het einde van deze rij namen staat nog een vergulde boom met twee openingen; die moeten we in de gaten houden (Fig. 6).

De andere drie dieren bevinden zich in de ooit polychrome rand. Welke kleur zij hadden is onbekend. Kleuren waren in dit verband 'betekenisdragers, signalen langs de smalle weg naar het eeuwig heil om via de aardse doolhof het Nieuwe Jeruzalem te bereiken'.²

Die drie spelen dus een rol op aarde, in het dagelijkse leven.

Zittende honden of andere dieren?

Fig. 7: Bange dieren achter rug figuur 5 (foto en bewerking: Paul Ploegman)

Wat voor dieren zijn hier zittend afgebeeld in de kroonrand? Wie het aan kunsthistorici vraagt krijgt antwoorden die alle kanten op gaan, omdat niemand tot dusver een identieke voorstelling tegenkwam. De een ziet er hazen in, de ander panthers, een derde rammen en ieder heeft daarvoor een ander argument. Vraag je aan jagers welke dieren hier zitten dan zeggen ze eenstemmig: honden.

Zijn het dan toch honden, beter gezegd waakhonden? Waakhonden herken je doorgaans aan hun houding en ze treden niet zelfstandig op. Ze beschermen het erf en huis van hun heer. Zo zitten de vijf dieren ook: waakzaam rechtop.

Vier van hen apporteren een takje met drie blaadjes (fig. 1–4). Maar wie is hun baas? Er is geen Bernard van Clairvaux, Dominicus, Rochus of andere heilige in de buurt, waar ze als attribuut bij horen. Ze lijken te waken bij een boomtrunk, die een uitloper krijgt. Mogelijk gaat het bij deze tronk om de metafoor van Christus als de loot uit de tronk van Jesse dan wel de Levensboom, een beeld uit de Kruishoutlegende, die des-

tijds in onze regio populair was. Rond deze vier honden lijkt het leven goed: hun kopversiering komt tot bloei. In de figuren 3 en 4 is daarbij te zien hoe achter hun rug een leliestruikje bloeit, waarnaast een beestje ligt uit te rusten.

De vijfde hond lijkt het tegenbeeld te zijn van de vier andere honden. Hij zit achter een

Fig. 6: Vergulde boom met twee openingen (foto: Jan Frings)

dansgroep en raakt met zijn bek een hand van de achterste danser (Fig. 5). Bijt hij, trekt hij? Dat is wat een valse waakhond doet, die in dienst van het Kwaad staat. In elk geval heeft hij geen plaats voor een takje in de bek. Rond hem bloeit niets op en loopt niets uit. Integendeel zelfs: in het friesdeel achter zijn rug zijn doodsbanige dieren te zien (Fig. 7). Is hij een waakhond bij de ingang van de hel, die probeert met hulp van een fiedelaar een dansgroep achter zijn rug te trekken?³ Dirc Potter (± 1370-1428) waarschuwde niet voor niets dat de mensen de genoegens van zang, muziek en dans moesten schuwen, omdat daarbij de wellust welig tierde.⁴ In de ban daarvan zou men God vergeten. Deze dansscène vormt een tegenstelling met de eenhoornscène aan de andere kant van dit friesdeel, waar de eenhoorn bij de schoot van de maagd staat (Fig. 8).⁵

De kwade waakhond is overbekend in de

‘Woe lude sanck die lerer op der tynnen’ en ziet daarbij in gedachten zo’n lerer/priester – als een trouwe hond van de Heer – vanaf de tinnen van de stadsmuur van het Hemelse Jeruzalem aan de leerling vertellen hoe hij in de hemelstad kan komen?⁷

Wie heeft nog illustraties gezien uit de toen heel bekende ‘*Pelgrimage*’ van Digulleville waarop de priesters bij en op de stadsmuur van het Hemelse Jeruzalem te zien zijn?

Wie kent nog het apocriefe verhaal uit de Handelingen van Petrus over de duivelse waakhond die in Rome de verraderlijke Simon de Tovenaar bewaakte en door Petrus bekeerd werd tot een goede waakhond, een hond die daarna zelfs spreken kon en als boodschapper van Gods Woord ging optreden?

In de eerste eeuwen van de kerk gebruikten meerdere kerkvaders de metafoer van de waakhond.⁸ Augustinus, Ambrosius, Cas-

Fig. 8: Friesdeel boven SANCTUS ANDREAS met links maagd met eenhoorn en rechts dansgroep met vijfde hond. (foto en bewerking: Paul Ploegman)

kunstgeschiedenis. Op retabels uit de tijd rond 1400 is hij ook te zien bij de ingang van de hel.⁶

Priesters en honden

De uitbeelding sluit aan bij zaken die rond 1400 algemeen bekend waren en nu vrijwel vergeten zijn. Wie weet nog dat de kerkvaders de priesters opriepen om goede waakhonden van de Heer te zijn, die de gelovigen waarschuwen tegen de zonde en de verlokkingen van de duivel?

Wie kent nog het toen populaire liedje

siodorus, Gregorius en anderen, allemaal prezen ze het dier om diens trouw aan zijn meester en omdat hij het huis van zijn heer zo goed bewaakte tegen potentiële vijanden. Daarbij ging het nadrukkelijk niet alleen om de trouw maar ook om het weren van het kwaad, figuurlijk om het zuiver overbrengen van Gods Woord en ketters bestrijden.

Ambrosius (4^e eeuw) riep ook alle gelovigen op om met hun eigen stem zo over God te spreken dat de Kerk daardoor beschermd werd tegen wolven/ketters, net zoals honden continu hun eigenaars en huizen beschermden.⁹ In dat verband kende men ook Bernard van Clairvaux met het attribuut van het witte hondje aan zijn voeten en Dominicus met zijn zwart-wit gevlekt hondje.

Fig. 9: Honden in Wienhausen (foto: auteur)

Andere waakhonden

In de kloosterkerk te Wienhausen bevindt zich een fries uit de veertiende eeuw waarop twee zittende waakhonden zijn afgebeeld.¹⁰ Ze hebben beide een takje met drie blaadjes in de bek. Alleen houden ze niet, zoals de honden in de kaarsenkroon, hun voorpoten op een boomtrunk, maar zitten ze ruggelings met hun staarten vast aan een jong boompje (Fig. 9). Van beide kanten komt een fabeldier op hen toelopen. Frappant is dat ze een halsband om hebben. Kennelijk zijn het geen wilde honden, maar hebben ze een eigenaar. De fries bevindt zich onder een grote schildering

Fig. 10: Hond, zuidkant koorhek, Haarlem (foto: Hans Busio)

van de aartsengel Michael als doder van de draak van het Kwaad.

Nog in de jaren 1509-1517 werden twee grote eikenhouten zittende waakhonden geplaatst op de sokkel van het nieuwe koperen koorhek van de Sint-Bavokerk in Haarlem (Fig. 10 en 11). Beide honden hebben een chique halsdoek om, kennelijk hebben ze een rijke eigenaar. De hond aan de zuidzijde lijkt venijnig te keffen en heeft een levendige pup in haar halsdoek plus een rustende pup tussen haar poten. De hond aan de noordzijde heeft een buideltas om haar hals en een dode pup tussen haar poten. Ze kijkt allervriendelijkst en blaft niet. Ze zitten bij de koorruimte, waar de geestelijkheid resideerde en draaien ieder hun kop alsof ze ook de zijkant van de koorafscheiding in de gaten houden.

De takkenversiering op de koppen

De zittende honden in de kroonrand zullen geen kopversiering gekregen hebben om ze op een sierlijke manier vast te zetten. Bij alle andere figuren heeft men simpeler oplos-

Fig. 11: Hond, noordkant koorhek, Haarlem (foto: Louïse Koster)

singen gevonden voor bevestiging. Met hun kopversiering zijn ze de enige dieren in de rand die niet levensecht zijn uitgebeeld, tegelijkertijd zijn het zulke markante figuren en komen ze zo vaak voor, dat ze zeker een functie hebben.

Dieren met een kopversiering van takjes blijken vaker voor te komen. Op een antependium in Hannover staat een dier met dorre takken op zijn kop (Fig. 12). Hij schiet bij het kruis een pijl naar een non en wordt gezien als een duivel.¹¹ Jheronimus Bosch († 1516) gaf een hond, die een dode de ingang van de hel induwt, dorre takken aan de staart, in plaats van aan de kop, als teken van het slechte en doodse van zijn gedrag.¹²

Dorre takken zijn symbool voor iets kwaads. Er is dan geen kiem van leven. Dat zien we ook bij de waakhond naast de dansgroep in de kroonrand: geen bloem, geen takje in de bek, en geen twijg aan de tronk (Fig. 5). Hij brengt niets over.

Bij de vier andere waakhonden in de rand bloeit het leven juist op: de kopversiering gaat bloeien, de hond biedt een takje met drie blaadjes aan en de tronk krijgt een uitloper. De vorm van de kopversiering lijkt ontleend aan het struikje dat tweemaal naast de hond te zien is (Fig. 3, 4), een leliestruikje zoals er oorspronkelijk ook eentje naast 'MARIA' stond. Dat duidt op een verwijzing naar de lelie als Mariasympool en de twijg aan de boomtronk als beeld voor Christus.

Een verborgen aanwijzing

Gezien de eenheid van de figuren in de kaarsenkroon, moeten de zittende honden bekeken worden in samenhang met de symboliek van de kaarsenkroon als een Jeruzalemluchter. Die hing bij het Kruisaltaar, in het hart van de kerk van Onze Lieve Vrouwe, het parochiedeel van de Sint-Walburgiskerk aan het einde van de veertiende eeuw, gemaakt dus voor een kerk die aan Maria gewijd was, waar-

Fig. 12: Schietend wezen met dorre takken op de kop; deel van Hannovers antependium (foto: auteur)

in het kruis van Christus de centrale plaats innam.

De symboliek in de kroon sluit daar bij aan. Een vast bestanddeel van die symboliek vormde een verborgen aanwijzing hoe men in het Hemelse Jeruzalem kon komen. Die aanwijzing kon men alleen vinden als men aandachtig keek, want hij was verstopt in de betekenis van de figuurtjes van het beeldverhaal of in tekstbanden.

In de Zutphense Jeruzalemluchter geven de zittende honden die aanwijzingen. Ze hebben als boodschappers van Gods Woord de taak de mensen de weg te wijzen naar de poort van dat Hemelse Jeruzalem. In de vergulde namenfries is die poort uitgebeeld als een boom met twee openingen (Fig. 6), die als een finish staat aan het einde van de rij apostelnamen, na 's'JUDE'. Het is een afbeelding die laat zien dat de loot aan de tronk is

uitgegroeid tot de Levensboom, Christus, die van zichzelf zei: "Ik ben de deur".¹³

De twee vergulde honden sluiten in deze rij met hun boodschap aan bij het verhaal van Jezus, Maria en de apostelen.

In de fries met jachtvoorstellingen maken de zittende honden contact met mensen die aan het jagen zijn. De honden in de figuren 3 en 4 kijken de passanten aan. Zij moeten goede predikers voorstellen, die ieder die langs komt aanraden de eenhoorn te volgen. In de fries is te zien hoe de hemelse eenhoorn, symbool van Christus, vanuit het hemels paradijs naar de aarde gejaagd wordt, bij de schoot van de maagd staat, een pijnlijke bilsteek krijgt, van angst zijn nekharen rechtop heeft staan over wat hem allemaal wordt aangedaan en een dodelijke neksteek krijgt. Wie zijn spoor volgt komt uit in het Hemelse Jeruzalem.¹⁴

Figuur 5 zal een dwaalleraar zijn; hij is in tegengestelde richting afgebeeld. Hij zit achter een dansgroep en heeft geen oogcontact met de dansers, die ook nog op het verkeerde (linker)been staan. De achterste danser staat gebukt en dicht bij de hond (Fig. 7). De dansgroep loopt niet op hem toe, maar hij trekt of bijt de dansers terug. Hij verhindert zo dat ze bij de eenhoorn en de maagd kunnen komen en de weg kunnen volgen naar het Hemelse Jeruzalem. Daarmee staat deze figuur in de traditie van de valse prediker op de muurschildering *De weg naar het zielenheil* in de kerk Santa Maria Novella in Florence, die ook de dansgroep de hel inlokte.

Goede en kwade waakhonden binnen het kerkelijk domein, in de Handelingen van Petrus wordt er over verteld, de kerkvaders hebben er vaak over geschreven, in de Walburgiskroon kunnen we ze aan het werk zien. ●

Noten

1. De symboliek van de kroon gaat terug op Op. 21:2-14.

2. Herman Pleij, *Van karmijn, purper en blauw. Over kleuren in de Middeleeuwen en daarna*, Amsterdam 2002, pag.30.
3. Een soortgelijke dansgroep is onder in de hel te zien in de muurschildering 'De weg naar het zielenheil', Santa Maria Novella, Florence, 1365/1367; naar binnen gelokt door een valse prediker van Gods Woord.
4. Frits van Oostrom, *Het woord van eer*, Amsterdam 1966, pag. 132.
5. De eenhoorn bij de schoot van de maagd is een metafoor voor de menswording van Christus.
6. Op het retabel van de Sankt-Briccius in Schöppingen ligt hij bijvoorbeeld klem onder de omgevallen deur van de hel, doordat Christus de hel geopend heeft.
7. 'Hoe luid zong de leraar op de tinnen', Bertine Bos, *Das deutsche geistliche Lied vom Spätmittelalter bis zur Romantik*. Nijmegen 2003, pag. 42-46. Het liedje ontstond mogelijk in onze regio en er zijn zeker 25 variaties van bewaard gebleven.
8. Dat de hond soms als attribuut kan afgebeeld zijn om zijn helende tong valt buiten het bestek van dit artikel. Evenals de hond als beeld van trouwe liefde op insignes uit die tijd, waarop hij voorkomt als boodschapper tussen man en vrouw in de hoofse liefdesrelatie. (bv. *Heilig en Profaan 2*, Cothen 2000, afb. 610)
9. Alberto Ferreiro 'Simon Magus, Dogs and Simon Peter' *Simon Magus in Patristic, Medieval and Early Modern Traditions*, Leiden-Boston 2005, pag. 147-200.
10. Fries onder de nis, waarin de aartsengel Michael is afgebeeld als doder van de draak van het Kwaad, aan de noordzijde naast het altaar. Wienhausen ligt ten ZO van Celle.
11. Wichmannsbürger antependium, Medingen, ± 1450, in Kestner Museum, Hannover.
12. Detail Hooiwagen, rechterzijluid, Prado, Madrid.
13. Zie de Kruishoutlegende. In Schloss Gottorf, Schleswig, een schilderij waarop boven het kruis Gods hand met een grote sleutel zelf de toegangspoort naar de hemel opent na de dood van Christus.
14. Aartje Bos-Oskam, *De hemelse eenhoorn in de Zutphense kaarsenkroon*, in *ZUTPHEN* 2009-1.